

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**“AÇIQ SÖZ” QƏZETİNDƏ MİLLİ MƏTBUAT VƏ
JURNALİST SƏNƏTKARLIĞI MƏSƏLƏLƏRİ**

İxtisas: **5720.01 – Jurnalistika**

Elm sahəsi: **Filologiya**

İddiaçı: **Ruxsarə Əvəz qızı Məmmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin Milli mətbuat tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Şamil Qiyas oğlu Vəliyev

Rəsmi opponentlər: *AMEA-nın həqiqi üzvü,*
filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

filologiya elmləri doktoru, professor
Qulu Məmmədqulu oğlu Məhərrəmli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ülviyyə Bəzım qızı Abdullayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən BED 1.27-Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: *AMEA-nın həqiqi üzvü,*
filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,*
dosent
Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

Elmi seminarın sədri: *Filologiya elmləri doktoru,*
dosent
Vüqar Zifər oğlu Əliyev

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Mətbuat ictimai fikir tariximizin müxtəlif və ziddiyyətli çağlarında hər zaman Milli dirçəlişimizin ən güclü vasitələrindən biri olmuşdur. O, geniş kütlələri tərbiyələndirən, onları öz mütərəqqi ideyaları ətrafında cəmləşdirən, onlarda ictimai fikir formalaşdırən ən əsas kütləvi informasiya vasitəsi hesab edilirdi. “Açıq söz” (1915-1918) qəzeti də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Bu qəzet tək-cə mətbuat tariximizə deyil, həm də ictimai-siyasi, elmi-nəzəri və ədəbi-mədəni fikir tariximizə daxil olmuş ən mötəbər, qiymətli mətbu orqanlardandır. “Açıq söz” mətbuat tariximizdə həm də ümummilliyət qəzet səviyyəsinə yüksələn nadir qəzetlərdən biridir. Azərbaycan mətbuatı tarixinin görkəmli tədqiqatçısı, professor Ş.Hüseynovun təbirincə desək, *“Uzun illər dəmir seyflərdə gözdən və tədqiqatdan uzaq saxlanılan, yalnız xüsusi icazə ilə tanış olmaq imkanı verilən “Açıq söz”ün hər bir nömrəsi tariximizin kollektiv yaddaşı, canlı, düşünülmüş və həyat həqiqətlərini doğru və dolğun əks etdirən salnamədir”*.¹

Birinci Dünya müharibəsi illərində nəşr olunan “Açıq söz” qəzeti dövrün əsas ictimai-siyasi, iqtisadi, ədəbi-mədəni proseslərini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Qəzet həm mövzu rəngarəngliyi, həm ideya-siyasi istiqaməti, həm də forma və məzmun müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Qəzetin sanbalını artıran mühüm amillərdən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elmi-nəzəri və ideoloji əsaslarının demək olar ki, “Açıq söz”ün səhifələrində formalaşmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 16 may 2017-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” sərəncamında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını şərtləndirən amillər, dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti və s. barədə yüksək fikirlər söyləyir, Cümhuriyyət hökumətinin qısa müddət ərzində gördüyü işləri təqdir edir: *“... Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli hərbi hissələr yaradıldı, milli*

¹ Hüseynov, Ş. Milli haqq və ədalət axtarışında (1988-2000) / Ş.Hüseynov. –Bakı: Adiloğlu, – 2004. – s. 193.

tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü”².

“Açıq söz” qəzeti redaksiya heyəti ilə dövrünün digər qəzetlərindən fərqlənməyi bacarmışdır. Qəzetin əsas müəllifləri – M.Ə.Rəsulzadə, Ö.F.Nemanzadə, Y.V.Çəmənzəminli, M.B.Məhəmmədzadə, H.Mirzəcamalov, X.İbrahim və digərləri yaradıcılığı, publisistik əsərləri vasitəsilə xalqa öz soykökünü, milli kimliyini tanıtməyə, onun milli mədəniyyətini, ədəbiyyatını və dilini inkişaf etdirməyə çalışmışdır. “Türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək” fikrini özünə şüar seçən açıqsözçülər fəaliyyətləri boyunca bu ideyalara sadıq qalmış, bu şüarları bir az da inkişaf etdirərək milli-mədəni və milli-məhəlli muxtariyyət, nəhayət, milli müstəqillik səviyyəsinə yüksəltməyi bacarmışlar. Qəzetin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən “Türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək” məfkurəsi həm də azərbaycançılıq ideyalarının tərkib hissəsidir. Bunlar və çağdaş ictimai fikrimiz üçün dəyərli olan tarix həqiqətləri “Açıq söz”ün tədqiqatını daha da aktuallaşdırır.

İndiyə qədər “Açıq söz”ün nəşr tarixi və mətbuat tariximizdəki rolu barədə ayrı-ayrı məqalələr yazılıb,³ bəzi tədqiqat əsərlərində⁴ bu

² <https://president.az/articles/23701>

³ Ağayev, İ. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri / İ.Ağayev. – Bakı: Elm, – 2008; Aşırılı, A. “Açıq söz”ün bərpası və son sayları // Şərq. – 2016, 26 iyul; Aşırılı, A. “Açıq söz”ün bölgə müxbirləri // Şərq. – 2016, 7 yanvar; Bayramoğlu, A. Milli-siyasi istiqalımız və ictimai-bədii fikrimiz // – Bakı: Gənclik, – 1991. № 9-12, – s.18-20; Dünyanıqızı, Q. Xalq Cümhuriyyəti dövrü mətbuatının yenidən qiymətləndirilməsi // AXC dövründə milli jurnalistika: tarix, ənənə, müasirlik (H.Əliyevin 85 və AXC-nin 90 illik yubileylərinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransların materialları), – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2008, – s.72–76; Hüseynov, Ş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü mətbuatı // AXC dövründə milli jurnalistika: tarix, ənənə, müasirlik (H.Əliyevin 85 və AXC-nin 90 illik yubileylərinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransların materialları), – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2008, – s.7–11; Mehdiyev, M.Ə. Azərbaycan mətbuatı tarixinin inkişaf mərhələləri və müasir jurnalistika // Azərbaycan KİV sisteminin aktual problemləri (Professor Ş.Hüseynovun 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları), – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2005, –

mövzuya müəyyən qədər toxunulsa da, o, xüsusi tədqiqat obyektinə kimi öyrənilməmişdir. İstər sovet, istərsə də müasir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı⁵ və mətbuatı tarixi⁶ ilə bağlı kitablarda qəzet haqqında ya bəhs olunmamış, ya da səthi şəkildə informasiya verilmişdir. İndiyədək bu mövzunun əsaslı şəkildə tədqiq edilməməsi məsələsində iki məqama diqqət yetirilməsi vacibdir. Bu cəhətdən sovet dövrünün ideoloji və siyasi qadağaları ilk sırada yer alır. Belə ki, sovet dövrü tədqiqatlarında, bibliografiya, məlumat-sorğu kitablarında, dərslik və ensiklopediyalarda⁷ qəzet antimillə mətbuat orqanı kimi dəyərləndirilmiş, müəllifləri isə siyasi-ideoloji fikrə uyğun gəlmədiyinə görə irsi qadağan olunmuşdur. Bu səbəbdən də mətbuat tədqiqatçıları “Açıq söz”lə bağlı əsaslı araşdırmalardan çəkinmiş, yaxud da onun adını hər zaman mürtəce istiqamətli, burjuva millətçi ideyaları təbliğ edən, proletar beynəlmillətçiliyə və sosialist inqilabına qarşı çıxan, geniş xalq kütlələrini inqilabi fikirlərdən yayındıran əsas mətbuat orqanı kimi çəkmişlər.

s.10-16; Mirzəyev, S.X. I Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan mətbuatında azadlıq məsələsi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2011. №8, – s. 236-243; Mirzəyev, S.X. Azərbaycan mətbuatında mədəniyyət məsələləri (1914-1917-ci illər) // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2011. №3, – s. 335-337.

⁴ Ağayev, M. Azərbaycan ictimai fikrində milli məsələ. – Bakı: Nurlan, – 2007; Vəliyev, Ş. Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatından araşdırmalar (1985-2000) / Ş.Vəliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011; Vəliyev, Ş. Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatından araşdırmalar (2000-2010) / Ş.Vəliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011; Багирова, И.С. Политическое партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917) / И.С.Багирова. – Баку, – 1997; Балаев, А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. / А.Балаев. – Баку: ЭЛМ, – 1998.

⁵ Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cildə] / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2010; Qarayev, Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər / Y.Qarayev. – Bakı: Elm, – 2002; Mirəhmədov, Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlar (XIX-XX əsrlər) / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Maarif, – 1983; Paşayev, M.C. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917) / M.C.Paşayev. – Bakı: Ziya-Nurlan, – 2004.

⁶ Şahverdiyev, A.B. Azərbaycan mətbuatı tarixi /A.B.Şahverdiyev. – Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı, –2006.

⁷ Axundov, N. Azərbaycanda dövrü mətbuat / N.Axundov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – 1965; Azərbaycan dövrü mətbuatı 1832-1920. Bibliografiya. – Bakı, – 1987; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cildə]. – Bakı: ASE-nin baş redaksiyası, – c. 1. – 1976.

Qəzet haqqında ilk dəfə olaraq M.B.Məhəmmədzadə “Azərbaycan türk mətbuatı” kitabında məlumat vermişdir. Bu, qəzet barədə ilk və obyektiv mülahizələrə əsaslanan mənbədir. Sovet dövründə isə qəzetə münasibətdə qərəzlilik və qeyri-obyektivlik özünü bariz şəkildə biruzə vermişdir. M.D.Hüseynovun “Müsavat fırqəsi keçmişdə və indi” kitabında “Açıq söz” Müsavat partiyasının mərkəzi orqanı kimi xarakterizə olunur, onun fəaliyyət dövrləri, o cümlədən sentyabr sayları barədə informasiya verilir.⁸ Burada qəzetin materialları əsasında Müsavat partiyası və onun rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin tənqidinə geniş yer verilsə də, əsəri sovet dövrü tədqiqatları arasında nisbətən obyektivliyi ilə fərqləndirmək olar. Daha sonra “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin II cildinin “Mətbuat” bölməsində qəzet haqqında yenə qeyri-obyektiv fikirlərə yer verilib. Burada isə “*İnqilabi hərəkata düşmənçilik, dini ideyaların, millətçilik və irqçiliyin təbliği, ədəbiyyatda realizmdən uzaqlaşmaq, dekadentizmi müdafiə*”⁹ “Açıq söz”ün əsas “fəaliyyət” istiqaməti kimi xarakterizə olunub. 1991-ci ildə müstəqilliyin bərpasından sonra isə qəzetə münasibət dəyişmiş, ona əslində layiq olduğu qiyməti vermək zərurəti ortaya çıxmışdır. Bu dövrdə isə qəzetin tədqiq olunmasında əsas maneələrdən biri kimi əski Azərbaycan-ərəb əlifbasının doğurduğu çətinlikləri qeyd etmək olar. Amma qəzetlə bağlı bəzi kitab və monoqrafiyalarda, elmi və publisistik məqalələrdə müəyyən qədər bəhs olunmuşdur. Ş.Hüseynov “Milli haqq və ədalət axtarışında”, “Müstəqilliyin çətin yolu... Reallıqlar, düşüncələr”, “Mətbu irsimizdən səhifələr” və s. kitablarında qəzətdən bəhs etmişdir. Həmin kitablarda onun ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif “Açıq söz”çü müəlliflərin transliterasiya edilmiş məqalələri toplanmışdır. Ş.Hüseynov həmçinin M.Ə.Rəsulzadənin “Açıq söz”dəki bütün yazılarını da transliterasiya edərək əsərlərinin üç cildində nəşr etdirmişdir. Ş.Vəliyev ““Füyuzat” ədəbi məktəbi” kitabında¹⁰ “Açıq söz”ü

⁸ Hüseynov, M.D. Müsavat fırqəsi keçmişdə və indi / M.D.Hüseynov. – Bakı: Azərnəşr, – 1929.

⁹ Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası: [2 cildə]. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2011. – s. 103.

¹⁰ Vəliyev, Ş. “Füyuzat” ədəbi məktəbi. (təkrar nəşri) / Ş.Vəliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2009.

füyuzatçı mətbuat orqanı kimi xarakterizə etmiş, qəzetin milli mətbuat və ədəbiyyatımızın inkişafındakı rolunu xüsusilə vurğulamışdır. Bundan başqa A.Rüstəmli “Ədəbi istiqlalımız”, Q.Dünyaminqızı “Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuatı” kitablarında qəzətdən bəhs etmişlər. Həmçinin A.Bayramoğlu, A.Aşırlı və digər müəlliflər də “Açıq söz” qəzetinin fəaliyyətilə bağlı müəyyən tədqiqat işləri aparmışlar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq qəzet haqqında ayrıca olaraq müstəqil tədqiqat işi aparılmayıb. Odur ki, qəzetin nəşr tarixi və mətbuat tariximizdəki rolunu araşdırmaq son dərəcə vacibdir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Dissertasiyanın əsas tədqiqat obyektini “Açıq söz” qəzetində 1915-1918-ci illərdə dərc edilən publisistik məqalələr, icmal yazılar, ədəbi-publisistik və mətbuata dair araşdırmalar və s. təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə “Açıq söz” qəzetində mətbuata dair araşdırmalar və jurnalist sənətkarlığı problemdir.

Elmi işin hazırlanmasında əsas mənbə kimi “Açıq söz” qəzetində dərc olunmuş materiallarla yanaşı, qəzet və mövzu haqqında ayrı-ayrı Azərbaycan tədqiqatçı-alimlərinin elmi əsərlərindən də istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan jurnalistikası tarixində indiyədək əsaslı şəkildə tədqiq olunmayan “İqbal”, “Yeni iqbal”, “Bəsirət”, “Sovqat” və digər mətbu orqanlarla bir cərgədə “Açıq söz” qəzetinin də adını çəkmək olar. Halbuki bu qəzet istər problemlərə baxış prizması, istər yazıçı-jurnalist yazılarının müxtəlifliyi ilə əsas öyrənilməli mənbələrdən biridir. Adıçəkilən qəzetin tədqiq edilməsi ciddi məqsəd kimi qiymətləndirilməlidir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün əsasən aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- “Açıq söz” qəzetinin nəşr tarixini öyrənmək;
- “Açıq söz” qəzetinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- “Açıq söz” qəzetinin aparıcı müəlliflərini fəaliyyətini öyrənmək;
- “Açıq söz”ün Azərbaycan mətbuatının təşəkkülü və inkişafı məsələlərinə münasibətini aydınlaşdırmaq;

– “Açıq söz” qəzetinin Azərbaycanın tanınmış jurnalist və publisistləri haqqında fikirlərini öyrənmək;

– “Açıq söz”ün müasiri olduğu mətbuat orqanlarına münasibətinə nəzər yetirmək;

– Jurnalistikanın prinsiplərinin “Açıq söz” qəzetinin təhlil predmetlərindən biri kimi öyrənmək;

– “Açıq söz” qəzetinin mətbuatın ictimai rolu və vəzifələri barədə mövqeyini müəyyənləşdirmək;

– Qəzetdə söz və mətbuat azadlığının jurnalist sənətkarlığının mühüm amili kimi qiymətləndirmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada tarixi-müqayisəli metoddan, analitik təhlil və fərdi yanaşma metodundan istifadə olunur. Mətbuat və jurnalistika tarixinin öyrənilməsinə həsr olunmuş elmi-nəzəri prinsiplər və təhlil metodlarına istinad edilmişdir. Azərbaycanda “Açıq söz”lə bağlı dərc olunmuş elmi və publisistik məqalələrdən, ayrı-ayrı tədqiqatçıların fikirlərindən yeri gəldikcə bəhrələnilmişdir. Bunlarla yanaşı əsasən arxiv materialları və “Açıq söz” qəzetinin komplekti tədqiqat üçün mənbə kimi götürülmüşdür.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılır:

– “Açıq söz” qəzetinin nəşr tarixi: redaktor və nəşirləri, nömrələrinin ümumi sayı haqqında indiyədək elmi ədəbiyyatlarda yol verilmiş yanlışlıqları aradan qaldırmaq;

– “Açıq söz” qəzetinin əksər mənbələrdə və elmi ədəbiyyatlarda Müsavat partiyasının orqanı kimi göstərilməsi fikrinin yanlışlığını faktoloji materiallarla sübut etmək, “Açıq söz”ün əslində müxtəlif fikirli yaradıcı insanlara öz səhifələrində yer verməklə ümummilliyət qəzet olduğunu göstərmək;

– “Açıq söz” qəzetinin öz dövründə nəşr olunan qəzet və jurnallara dəstək verməsi, jurnalist və publisistlər haqqında məlumatlar çap etməklə milli mətbuatın inkişafında oynadığı xüsusi rolu göstərmək;

– Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elmi-nəzəri konsepsiyasının “Açıq söz” qəzeti səhifələrində formalaşdığını göstərmək;

– “Açıq söz” qəzetinin fəaliyyəti boyunca jurnalistikanın prinsiplərinə, söz və mətbuat azadlığına, fikir plüralizminə sadıqlığını faktoloji materiallarla təqdim etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. “Açıq söz” qəzeti və onun redaksiya heyəti, ictimai-siyasi mövqeyi, mövzu dairəsi və s. ətrafında indiyədək müxtəlif müzakirə və araşdırmalar aparılmışdır. Lakin indiyədək Azərbaycanda “Açıq söz” qəzetinin bütövlükdə nəşr tarixi, yaradıcılıq mövqeyi, müəllifləri, qəzetdə milli mətbuatımıza dair araşdırmaları fundamental şəkildə öyrənən ayrıca tədqiqat işi yoxdur. Dissertasiya məhz bu problemlərə aydınlıq gətirərək Azərbaycan mətbuatı tarixində “Açıq söz” qəzetinin tutduğu əhəmiyyətli mövqeyi elə qəzetin materialları əsasında araşdıran ilk elmi əsərdir. Burada ilk növbədə “Açıq söz”ün nəşr tarixinə nəzər yetirilmiş, bu vaxta qədər elmi ədəbiyyatlarda qəzetin nəşri ilə əlaqədar yol verilmiş yanlışlıqlar göstərilmiş, qəzet haqqındakı ziddiyyətli və qərəzli fikirlər faktoloji materiallar əsasında aradan qaldırılmışdır. Daha sonra qəzetin aparıcı müəlliflərinin müstəmləkəçilik əleyhinə fikirləri, onların milli-mədəni və milli-məhəlli muxtariyyət, son nəticədə isə milli müstəqillik uğrunda mübarizələri öz əksini tapmış, ədəbi dilin, milli mədəniyyətin, mətbuatın xalqımızın özünüdərk etmə prosesindəki rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyada “Açıq söz” qəzetində dərc olunan ədəbi, tənqidi və elmi-nəzəri məqalələr, jurnalist peşəkarlığına dair fikirlər, jurnalistikanın “IV” hakimiyyət tipi kimi müdafiə olunması, onun ictimai rəyə təsiri məsələləri, informasiyalı vətəndaş cəmiyyəti quruculuğundakı iştirakı araşdırılmışdır. Qəzetin səhifələrində milli mətbuatımız və ayrı-ayrı mətbuat xadimlərimizdən bəhs edən məqalələr araşdırılmış, qəzetin bu sahədəki mövqeyi faktoloji materiallar əsasında təhlil edilmişdir. Dissertasiyada milli mətbuat tarixinə dair analitik yazıların müasir metodoloji əsaslarla təhlilinə və ayrı-ayrı mətbuat orqanlarının fəaliyyətinə, eləcə də mətbuat xadimlərinin həyatı və şəxsiyyətinə həsr olunan portret oçerklərin təhqiqi məsələlərinə diqqət yetirilmişdir.

Araşdırma müstəqilliyimizin bərpasına qədərki dövrdə müxtəlif ideoloji səbəblər üzündən yasaqlanmış materiallar, o cümlədən qəzetin səhifələrində dərc olunmuş yazı nümunələrinə istinadən

aparılmışdır. Materialların bir çoxu ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu da öz növbəsində dissertasiyanın həm obyektivliyini, hər bir ideoloji bariyerdən kənarda qalmasını, həm də elmi yeniliyini təmin edən cəhətlərdəndir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya “Açıq söz” qəzetinin elmi, ictimai, siyasi, iqtisadi, ədəbi-mədəni yaradıcılıq istiqamətlərini publisistik materiallarla əsaslandırmaqla bərabər, ədəbi-bədii prosesin inkişaf miqyaslarını işıqlandırmağa da kömək edir. Milli mətbuat tariximizdə mühüm mərhələ sayılan “Açıq söz” qəzetinin nəşrinin elmi-nəzəri təhlil prinsipləri ilə zənginləşməsini özündə əks etdirən dissertasiyada türkçülük, azərbaycançılıq, milli azadlıq ideyalarının və s. işıqlandırılması da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat işi “Açıq söz” qəzetinin mətbuat tariximizdəki yeri və rolu, müəllif heyəti, ideya-yaradıcılıq siyasəti və s. barədə elmi-nəzəri mülahizələri ümumiləşdirir. Dissertasiyanın materialı və elmi nəticələrindən milli mətbuat və ictimai fikir tariximizin inkişafına həsr edilmiş tədqiqatlarda, universitetlərdə fəaliyyət göstərən jurnalistika fakültələrinin tələbələri üçün gələcəkdə yazılacaq dərslük və dərslər vəsaitlərində istifadə etmək olar. Həm Azərbaycan mətbuatı tarixinin tədqiqi, həm də digər humanitar fəaliyyətlə məşğul olan mütəxəssislər üçün bu dissertasiya faydalı mənbə rolunu oynaya bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Araşdırmanın məzmunu Azərbaycanın və müxtəlif xarici ölkələrin elmi toplu və jurnallarında dərc olunmuş məqalə və tezisdə, konfranslarda oxunmuş məruzələrdə əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəticələrindən ali təhsil müəssisələrində əlavə vəsait kimi də istifadə olunabilir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsinin Milli mətbuat tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın mövzusu Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika Fakültəsinin Elmi Şurasının 1 may 2014-ci il tarixli iclasında (protokol №5) təsdiq olunmuşdur. Mövzu Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurasının Filologiya problemləri üzrə Elmi Şurasının 11 iyun 2015-ci il tarixli iclasında (protokol №5) təsdiq edilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla işin ümumi həcmi 255701 (o cümlədən, giriş – 14638 işarə, I fəsil – 87624 işarə, II fəsil – 77459 işarə, III fəsil – 68808 işarə, nəticə 5919 işarə) işarədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN QISA MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Açıq söz” qəzetinin nəşr tarixi və fəaliyyəti**” adlandırılan və üç paragrafdan ibarət olan birinci fəslində qəzetin nəşri və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri araşdırılır.

“Qəzetin nəşri və inkişaf mərhələləri” adlanan birinci paragrafda göstərilir ki, **“Açıq söz”** gündəlik **“siyasi, ictimai və ədəbi türk qəzetəsi”** olub, özünə qədər çıxan mətbu orqanlardan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Ona qədər Azərbaycanda nəşr olunan heç bir mətbuat orqanında **“siyasi”** sözü əvvəldə işlədilməmişdi. **“Açıq söz”**ün tutduğu yolun əsasını **“Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək”** düsturu təşkil edirdi. Qəzet xalqımızın qondarma adlar ilə çağırılmasına etiraz edərək, onun əsl – **“türk”** adını özünə qaytarmaq vəzifəsini öhdəsinə götürüb, millətə **“Sən türksən!”**, rus istibdadına isə **“Biz türkün!”** deyərək xitab etmişdi.

“Açıq söz” qəzeti fəaliyyət göstərdiyi 4 il müddətində M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş, yalnız 1918-ci ilin sentyabr-oktyabr sayları redaksiya heyəti tərəfindən buraxılmışdı. Qeyd edək ki, elmi ədəbiyyatlarda qəzetin redaktorları məsələsi ilə bağlı müəyyən yanlışlıqlara yol verilmişdir. Bir sıra nəşrlərdə, o cümlədən N.Axundovun **“Azərbaycanda dövrü mətbuat”** biblioqrafiyasında, A.Aşırılıının **“Azərbaycan mətbuatı tarixi”**, Q.Dünyaminqızı-

nın “Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuatı”, Z.Kərimovun “XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət mətbuat səhifələrində” kitablarında¹¹ qəzetin redaktorları kimi M.Ə.Rəsulzadə ilə yanaşı M.Ə.Əbdüləzizov, X.İbrahim, Orucov qardaşları və Ü.Hacıbəylinin də adları qeyd olunub. Lakin M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz”ün yalnız 1918-ci il sentyabr-oktyabr nömrələrində iştirak etməyib. Çünki həmin dövrdə o, Bakıda deyildi. Qəzetin haqqında bəhs olunan sayıları redaksiya heyəti tərəfindən buraxılmışdır. Mətbuat tədqiqatçısı A.Rüstəmli qəzetin nəşrinin bərpasında M.B.Məhəmmədzadənin böyük rol oynadığını qeyd edir.¹²

“Açıq söz” qəzetinin nəşirlərinə gəlicə, burada ilk olaraq M.Ə.Əbdüləzizovun (Rəsulzadənin) adını çəkməliyik. O, bu vəzifəni 1917-ci ilin avqustuna kimi icra edib. Avqustun 1-dən 1918-ci il yanvarın 3-nə qədərki nömrələr M.Ə.Rəsulzadə və Orucov qardaşlarının (Oruc, Abuzər, Qənbər – *R.M.*) müştərək nəşirliyi ilə buraxılmışdır. 1918-ci il yanvar-mart nömrələrinin nəşiri M.Ə.Rəsulzadə, sentyabr-oktyabr nömrələrinin nəşiri isə yenidən M.Ə.Əbdüləzizov olmuşdur.

“Açıq söz”ün nəşr olunduğu mətbəələrə gəldikdə qəzetin 422 sayı “İqdam” mətbəəsində, 423-dən 704-ü sayə qədər qəzetin nəşri H.Z.Tağıyevin “Kaspi” mətbəəsi əsasında formalaşdırılmış “Açıq söz” elektrik tipografiyasında, 1918-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarını əhatə edən 8 nömrəsi isə “Novruz” mətbəəsində çap olunmuşdur.

İstər sovet hakimiyyəti illərində, istərsə də müasir dövr tədqiqat və biblioqrafik göstəricilərdə qəzetin ümumi sayı müxtəlif mənbələrdə 704, 720, 724, 725 və 750 kimi göstərilib. 1918-ci ilin mart qırğınınadək 704 nömrə çıxıb. Sentyabrda çıxan nömrələr isə

¹¹ Bax: Axundov, N. Azərbaycanda dövrü mətbuat / N.Axundov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – 1965. – s. 34; Aşırılı, A.A. (Vəliyev). Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920) / A.A.Aşırılı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2009. – s. 114; Dünyaminqızı, Q. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuatı (1918-1920-ci illər) / Q.Dünyaminqızı. – Bakı: Elm, – 2011. – s. 176; Kərimov, Z. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət mətbuat səhifələrində / Z.Kərimov. – Bakı: Turxan NPB, – 2017. – s. 30.

¹² Rüstəmli, A. Ədəbi istiqlalımız. / A.Rüstəmli. – Bakı: Elm, –2004.

717-dən başlayır və 724-ə qədər davam edir. Burada iki versiyanın olması mümkündür. Ya qəzet 704-cü sayından 717-ciyədək gizli şəkildə nəşr olunub, sadəcə olaraq həmin nömrələr indiyədək tapılmayıb, ya da qəzetin nəşri bərpa edilərkən sonuncu nömrənin sayı dəqiq olaraq xatırlanmayıb. Ona görə də qəzetin davamı 717-cidən başlanılıb və qəzetin 724-cü nömrəsi son nömrə olub.

Qəzetlə bağlı digər bir yanlış hal onun bir sıra mənbələrdə Müsavat partiyasının rəsmi orqanı kimi qələmə verilməsindədir.¹³ Düzdür, “Açıq söz” Müsavat ideyalarının ən əsas daşıyıcısı kimi tanınır. Burada M.Ə.Rəsulzadə faktoru da heç şübhəsiz, böyük rola malikdir. Lakin bununla belə qəzet heç zaman rəsmi partiya orqanı kimi fəaliyyət göstərməyib, ümummilli və müstəqil qəzet funksiyasını sonadək haqqilə yerinə yetirib.

Yayım coğrafiyası geniş olan, Azərbaycanın bütün bölgələrini, Orta Asiya, Volqaboyu, Dərbənd, Borçalı, Cənubi Azərbaycan, İrəvan və ətrafı, Türkiyə və s. əhatə edən “Açıq söz” fəaliyyət göstərirdi 4 il ərzində bu rubrikalarla çıxırdı: “Millətlər müharibəsi”, “Son teleqraflar”, “Sülh ətrafında”, “Bakı xəbərləri”, “Daxili xəbərlər” (1917-ci ildən “Əhvali-daxiliyyə” – R.M.), “Dövlət Duması”, “İran işləri”, “Ərzaq işləri”, “Türküstan xəbərləri”, “Müsavat”da, “Bizim mətbuat”, “Şəhər duması”, “Açıq sütunlar” və s. Bunlar daimi rubrikalar olub, müxtəlif vaxtlarda ictimai-siyasi hadisələrin əhəmiyyətindən asılı olaraq arada qəzet səhifələrindən götürülürdü.

I fəslin ikinci paragrafi **“Qəzetin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri”** adlanır. “Açıq söz” qəzetinin fəaliyyət müddətində 3 dövrü fərqləndirmək mümkündür: 1. İstibdad dövrü (1915 – fevral 1917); 2. İnqilabdan sonrakı dövr (fevral 1917 – mart 1918); 3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (sentyabr-oktyabr – 1918).

Bu zaman kəşiklərinin hər birinin xarakterik xüsusiyyətləri vardır. İstibdad dövründə “Açıq söz” qəzeti ciddi senzura nəzarəti altında fəaliyyət göstərir, hər cür təqib və təsirə məruz qalırdı. Bir sıra hallarda qəzetin ayrı-ayrı yazıları təftiş olunur, siyasi mühakimə obyektinə çevrilirdi. Qəzetin həmin illərdəki nömrələrini gözdən ke-

¹³ Əzizov, T. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində / T.Əzizov. – Bakı: “Zaman”, – 1997. – s. 135.

çirərkən bir sıra sütunların ağ buraxıldığını görür, yazılarda “qayçılanmış” cümlələrə, abzaslara, bəzən isə sütunlara rast gəlmək olur.

1917-ci il fevral burjua inqilabından sonra ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatın bir sıra sahələrində olduğu kimi mətbuatda da bir canlanma gözə çarpmağa başladı. “Açıq söz” “dövri-istibdaddan” bəri müdafiə etdiyi “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” prinsipini “dövri-hürriyyət” gəlincə təkmilləşdirib “Ədəmi-mərkəziyyət, Qoşma Xalq Cümhuriyyəti və muxtariyyət” şüarları ilə əvəzlədi.

Qəzetin Xalq Cümhuriyyəti dövrü fəaliyyətinin əsasını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin quruculuğunda iştirak, dövlətçiliyin qorunması, sivil cəmiyyət uğrunda mübarizə, türkçülük, müsavətçilik və azərbaycançılıq ideyalarının keşiyində dayanmaq təşkil edirdi.

Beləliklə, qəzet fəaliyyət istiqamətinin aydınlığı, dəqiqliyi, prinsipliliyi ilə digər mətbu orqanlardan seçilmiş, zamanın bütün çətinliklərindən uğurla çıxıb gəlmiş, Azərbaycan oxucusunun rəğbətini qazanmağı bacarmışdı.

“Açıq söz” hər nömrəsində xalqı, milləti narahat edən məsələlərdən bəhs edir, onların taleyüklü problemlərinin kökünü araşdırır, həlli üçün çıxış yollarını göstərməyə çalışırdı. Qəzet ilk sayından etibarən istər Qafqazda, istərsə də Rusiyanın daxilində gedən ictimai-siyasi proseslər, baş verən hadisələr, milli dirçəliş, milli-mədəni və milli-məhəlli muxtariyyət məsələləri və müharibənin xalqların həyatına gətirdiyi faciələr barəsində yazılar dərc edirdi.

“Açıq söz”çülər müharibənin gedişini, onun insanların həyat və məişətinə vurduğu yaraları qələmə almaqla bərabər həm də bir təqdirolunası kompaniyaya qoşulmuş, Birinci Dünya müharibəsi illərində Bakı müsəlman-türk jurnalistləri müharibə nəticəsində yurdsuz-yuvasız qalan insanlar, ata-analarını itirən uşaqlara yardım məqsədilə sosial layihə başlatmışdılar.

“Açıq söz” qəzeti dövrün ictimai-mədəni tələblərindən irəli gələn məsələləri oxucuların diqqətinə çatdırır, türkçülük, islamçılıq və müasirləşmək ideyalarına sədaqətlə xidmət edir, xalqın və millətin tərəqqisi üçün var qüvvə ilə çalışırdı.

I fəslin üçüncü paragrafi **“Qəzetin müəllif heyəti barədə”** adlanır. “Açıq söz” qəzetinin redaksiya və müəllif heyətinə nəzər saldıqda dövrün tanınmış ziyalılarının böyük əksəriyyətinin adlarına

rast gəlmək olar. Qəzet səhifələrində müxtəlif vaxtlarda “Niş” (M.Ə.Rəsulzadə), “Bir nəfər” (Ü.Hacıbəyli), “Əlif Cim” (Əhməd Cavad), “Nər” (N.Nərimanov), “Şümali” (Əli Razi Şəmçizadə), “Rizə” (M.Səfərov), “Tamaşaçı” (Xəlil İbrahim), “Demokrat”, “Həvəskar”, “Millətpərəst”, “Bir mütəəllim” və s. kimi gizli imzalarla materiallar dərc olunub. Bu imzalardan bəzilərinin müəllifləri aydınlaşdırılsa da, bəzilərininki hələlik müəyyən edilməyib.¹⁴

“Açıq söz”ün əsas müəlliflərindən biri və birincisi heç şübhəsiz, M.Ə.Rəsulzadə idi. O, “Açıq söz” qəzetində müxtəlif mövzulu müxtəlif janrlı yazılarla çıxış etmişdi. M.Ə.Rəsulzadə ciddi yazılarında açıq imzadan istifadə edirdisə, felyetonlarını ənənəvi olaraq “Niş”¹⁵ ilə qələmə alırdı.

M.Ə.Rəsulzadənin “Açıq söz”dəki yazılarının əsas məzmununu Dövlət Dumasının fəaliyyəti, orada müsəlmanları təmsil edən vəkillərin gördüyü işlər, Türkiyə, İran və ümumilikdə Şərq həyatı, çarizmin Qafqazda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin tənqidi, milli məktəb və maarif, qadın azadlığı, milli-mədəni və milli-məhəlli muxtariyyət məsələlərinin tərənnümü və digər məsələlər təşkil edirdi.

Görkəmli publisist Ömər Faiq Nemanzadə 1915-ci ilin oktyabrından etibarən “Açıq söz” qəzetində dövrün ən aktual problemlərinə dair əsərləri ilə çıxış etmişdir. Onun qəzətdə dərc etdirdiyi “Qurban bayramı”, “Milli məsələlərimizin vaxtımı?”, “İşığımız sönməyə-cəkdir”, “Diləklərimiz maarif vəkillərimizin diqqətinə”, “Haşım bəy üçün”, “Gürcü politikaçıları” kimi əsərləri bu qəbildəndir.

“Açıq söz”ün fəal yazarlarından biri Seyid Hüseyn Sadiq (Kazımoğlu) əsasən ədəbi tənqidçi kimi şöhrət qazanmışdı. Onun müxtəlif əsərlərə həsr olunmuş onlarla belə yazısı qəzet səhifələrində dərc olunmuşdu.

¹⁴ Məmmədli, Q., Əliyeva, A. İmzalar / Q.Məmmədli, A.Əliyeva. – Bakı: “Letterpress” nəşriyyat evi, – 2015; Məmmədli, Q. İmzalar / Q.Məmmədli. – Bakı: Azər nəşr, – 1976.

¹⁵ Məmmədova, R. M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetinin baş redaktor və aparıcı jurnalisti kimi / – Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin Aktual Problemləri, – 2017. № 4, – s. 365-369.

“Açıq söz” qəzetinin fəal müəllifləri arasında H.Mirzəcamalov, X.İbrahim, S.Eynullayev-İbrahimov, Ə.H.Qaraağzadə, M.B.Məhəmmədzadə, Ş.Əfəndizadə, T.Ş.Simurq və digərlərinin də adlarını çəkmək olar. H.Mirzəcamalovun “Xalqa doğru” silsilə məqalələri mövzu və məzmununa görə əhəmiyyət daşıyırdı.

“Açıq söz” qəzeti Əhməd Cavadın tanınmış, populyarlıq qazanmasında müstəsna rol oynamışdı. Onun Şərqi Anadoludakı ictimai-siyasi vəziyyətdən bəhs edən müxbir yazılarında müharibənin doğurduğu dəhşətləri, xüsusən də müsəlmanların həyatında buraxdığı izləri aydın şəkildə görmək olur.

“Açıq söz” qəzetinin yaradıcılıq fəallığı ilə seçilən müəllifləri sırasında Hüseyin Cavid türklük, islamçılıq, azadlıq və bərabərlik, insan haqları, milli mədəniyyət məsələləri diqqət mərkəzində saxlayırdı. H.Cavidin qəzetdə nəşr etdirdiyi lirik şeirlər, “Şeyx Sənan” pyesi və publisistik məqalələrində şairin izlədiyi əsas “qayeyi-əməl” sülh və insanpərvərlik, azadlıq və sosial rifahdan ibarətdir.

“Açıq söz”ün yazarları içərisində Abbas Səhhətın də özünəməxsus yeri vardır. Onun publisistikasında xalqın mövcud vəziyyəti, vətənə bağlı düşüncə və arzuları əksini tapırdı. Şairin “Açıq söz” qəzetinə Şamaxıdan göndərdiyi müxbir məktubları bu fikri təsdiq edən parlaq nümunələrdir. Cəmi altı müxbir məktubundan¹⁶ ibarət olan bu yazılarda dövrün ən aktual məsələləri işıqlandırılır, 1917-ci il fevral burjua inqilabından sonra yaranan ictimai-siyasi şərait təhlil olunur, konkret bir bölgənin, Şamaxının təmsalında ümumi Azərbaycan problemlərinin həllinə diqqət yönəldilir.

“Açıq söz” qəzeti gənc jurnalist və yazıçı nəslinin formalaşmasına da fikir verir və öz səhifələrində onlar üçün hər cür şərait yaratmağa səy göstərirdi. 1916-cı il martın 3-dən qəzet səhifələrində görünməyə başlayan “Açıq sütunlar” rubrikası altında müxtəlif vaxtlarda “Gizli nöqsanlarımız” (B.Talıblı), “Biz mütəəllimlərə nə lazımdır?” (M.A.Şükriyə), “Dini və hüquqi bir məsələ”

¹⁶ Məmmədova, R. A.Səhhətın “Açıq söz” qəzetinə Şamaxıdan müxbir məktubları / – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, – 2015. № 2, – s. 43-51.

(Ə.Rəsulzadə) və s. kimi xalqı düşündürəcək problemlərdən bəhs edən məqalələr işıq üzü görmüşdü.

Dissertasiyanın II fəslı “**Açıq söz” qəzetində milli mətbuata dair araşdırmalar**” adlanır. Bu fəsil üç paraqrafdan ibarətdır.

II fəslın birıncı paraqrafı “**Azərbaycanda milli mətbuatın təşəkkülü və inkişafı tarixinə qəzetin münasibəti**” adlanır. “Açıq söz” müəllıfləri milli mətbuatımızın bünövrəsini qoyan H.Zərdabi və onun “Əkinçi” qəzeti haqqında hər zaman qiymətli fikirlər söyləmiş, onun qəzetçilik işinin yaranması və inkişafı yolundakı fədakarlığını daima təqdir etmişdilər. “*Əkinçi*”nin *zühurunu “yalnız milli deyil, eyni zamanda demokratik bir hadisə”* hesab edən açıqsözçülər qəzetin 1917-ci il may-iyun nömrələrində dərc olunan “Ümumrusiya müsəlman syezdi” adlı silsilə məqalələrin birində H.Zərdabi haqqında yüksək fikirlər səsləndirilirdi.

“Açıq söz”çülər “Əkinçi”nin ardınca çıxıb bir müddət sonra qapanan “Ziya” (Ziyayi-Qafqaziyyə) və “Kəşkül” istisna olmaqla, 1903-cü ilədək mətbuatsız davam edən 12 ili “Azərbaycan intibahının ən müzlim dövrü” adlandırdılar. Həmin “qaranlıq” dövrün 1903-cü ildə “Şərqi-rus” qəzetinin nəşri ilə qapanması da “Açıq söz”ün nəzər diqqətindən yayınmamışdı.

Azərbaycan mətbuatının təşəkkülü və inkişaf mənzərəsinin aydınlaşdırılması, onun o dövri mövcud mərhələlərinin, təkamül meyllərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından Y.V.Çəmənəminlinin “Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi” adlı silsilə məqalələri olduqca əhəmiyyətli dir. H.Zərdabının fəaliyyətini təqdir etməsinə, onun “Əkinçi”si barədə məlumatlı olmasına baxmayaraq, Y.V.Çəmənəminli mətbuatımızın yaranma dövrü kimi 1904-1905-ci illəri götürür. “Əkinçi” və ondan sonra gələn qəzet və jurnallar “*uzun bir müddət davam etmədiyi üçün*” müəllif mətbuat tariximizi “Həyat”la başlamağı məqsədəuyğun hesab edir. Y.V.Çəmənəminli “Həyat”ı tərəqqipərvər qəzet kimi xarakterizə edir, bu işdə onun baş redaktorları olmuş Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu faktorunu xüsusilə qabardır. O, Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun Bakını tərk edib İstanbulla getmələri ilə mətbuat orqanlarının ciddi kadr böhranı keçirdiyini qeyd edirdi.

“Açıq söz” qəzeti “Molla Nəsrəddin” jurnalının timsalında Azərbaycan satirik jurnalistikasının yaranması, formalaşması və müvəffəqiyyət qazanmasının başlıca səbəbləri barədə maraqlı mülahizələr irəli sürürdü. Həmkarından fərqli olaraq M.Ə.Rəsulzadə məsələyə başqa aspektdən yanaşır, satirik mətbuatı ədəbiyyatla vəhdətdə götürür və xalqın məzhəkənəvisliyə meylini başqa amillərlə əsaslandırır. O, “Molla Nəsrəddin”çilərin geniş oxucu kütlələrinə nüfuz etmələrini jurnalın dilinin sadə və anlaşılıqlı olması ilə izah edir, satirik mətbuatımızın təşəkkülü və inkişafındakı rolunu yüksək qiymətləndirir, onun yazılarını Azərbaycan “məzhəkənəvisliyinin şahkarı” adlandırır. Y.V.Çəmənzəminli də həmkarının fikirlərinə bir növ şərik çıxır, jurnalın və satirik üslubun tez bir zamanda populyarlaşmasını zamanın tələbi kimi xarakterizə edirdi. Bununla belə ədibi narahat edən bir məsələ də var idi. O, “Molla Nəsrəddin”lə başlayan uğurlu başlanğıcdan sonra milli mətbuatın “məzhəkə” xəstəliyinə düçar olduğunu bir növ nöqsan hesab edir, özü cəmiyyətə nümunə ola bilməyən bəzi “mühərrirlərin” xalqı ələ salaraq yerli-yersiz onu gülüş hədəfinə çevirməsindən narahatlıq keçirirdi.

Y.V.Çəmənzəminli milli mətbuatımızın inkişaf mərhələlərinin sonuncusu kimi “Açıq söz” dövrünü fərqləndirir. Publisist mətbuatımızdakı tarazsızlığın, ciddi mətbuatın kəsərsizliyinin “Açıq söz”ün nəşri ilə sona çatdığını qeyd edir, qəzet haqqında dəyərli fikirlər səsləndirir, onun təxminən bir illik fəaliyyətinə həm tədqiqatçı, həm də sıradan bir oxucu kimi qiymət verməyə çalışırdı.

“Açıq söz” mətbuatımızın inkişaf mərhələlərinə toxunarkən 1917-ci il fevral burjua inqilabından sonrakı dövrə də xüsusi diqqət ayırırdı. Qəzet bir-birinin ardınca çıxan “Hümmət”, “Müsavat”, “Beyrəqi-ədalət” və digər mətbu nəşrləri mətbuatımızın zənginləşməsi yolunda mühüm addım kimi qeyd edirdi.

II fəslin ikinci paragrafı **“Azərbaycanın tanınmış jurnalist və publisistlərinə dair qəzetin araşdırmaları”** adlanır. “Açıq söz” qəzetinin diqqət mərkəzində saxladığı məsələlərdən biri də Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında rolu və əməyi olan insanlar haqqında söhbət açması idi. Qəzet həmçinin milli şüurun oyanmasında jurnalist və publisistlərin əməyini yüksək qiymətləndirir, istər

Azərbaycan, istərsə də ümumtürk və müsəlman mətbuat xadimlərinin həyat və yaradıcılığına həsr olunan portret oçerklər dərc edirdi.

“Açıq söz” qəzeti öz yazarlarına, müxbirlərinə xüsusi diqqət ayırır, onlar barədə yeri gəldikdə informativ, bəzən biblioqrafik xarakterli yazılar, yeri gəldikdə də portret oçerklər verirdi. Belə yazılara misal olaraq Sənətulla Eynullayev-İbrahimov barədə olan materialı qeyd edə bilərik. Məlumdur ki, tatar türklərindən olan Sənətulla əfəndi “Açıq söz”ün redaksiya heyətinin fəal üzvü olub, qəzetin daimi yazarlarından biri idi. O, istər analitik, istərsə də digər səpkili yazıları ilə dövrünün mətbuat camiasında adından söz etdirməyi bacarmışdı.

“Açıq söz”ün öz əməkdaşları barədə verdiyi yazılar içərisində Gəncəbasar üzrə müxbir Hüseyn Tələtin, Dağıstan və Samur nahiyəsi üzrə müxbir Molla Xəzri Alxasovun, eləcə də bir neçə mətbuat orqanının redaktoru olmuş Haşım bəy Vəzirovun vəfatına həsr edilmiş yazılar böyük maraq kəsb edirdi.

“Açıq söz”çülər təkcə Bakıda fəaliyyət göstərən mətbuat xadimlərini deyil, eyni zamanda bölgələrdə yaşayan və millətin mədəni cəhətdən inkişafı üçün çarpışan, onu cəhalət, xurafat girdabından qurtarmağa çalışan ziyalıları da nəzərdən qaçırmır, onlar haqqında da yazılar dərc etdirirdilər. Bu cəhətdən qəzetin 9 iyun 1917-ci il tarixli nömrəsində dövrünün görkəmli millət xadimlərindən biri Qurbanəli Şərifzadə haqqında H.Cavidin yazdığı nekroloq fikirlərimizi təsdiqləməkdədir. H.Cavid qələm dostuna həsr etdiyi nekroloqda mərhumun mətbuata bağlılığı, bir sıra mətbu orqanlarda çıxışı, maarifçiliyi, haqqpərəstliyi, elmpərvərliyini xüsusilə vurğulayaraq onun ən qiymətli keyfiyyəti kimi diqqət mərkəzinə çəkirdi.

“Açıq söz” qəzetində Azərbaycanın görkəmli satirik şairi və eyni zamanda publisisti M.Ə.Sabir haqqında dərc edilmiş ““Hop-hop”u yad!” adlı məqalə qəzetin millət və mətbuat xadimlərimizə verdiyi yüksək qiymətin növbəti bariz nümunəsidir. Ədibin vəfatının 4 illiyi münasibətilə qələmə alınan bu yazıda Tağı Şahbazi böyük satiriki *“ətrafımızı istila etmiş, millətimizin ruhunu öldürməkdə olan cəhalət zülməti içində”* bir işıq mənbəyi, qəflət yuxusundan ayılmaq istəməyən gözləri qamaşdıran bir şüa hesab edirdi. Müəllif Sabirin publisistik fəaliyyətinə toxunur, onun istər satirik şeirlər, istərsə də

məqalələrlə böyük bir faydalı iş gördüyünü vurğulayır, xüsusilə də “Molla Nəsrəddin”də “Hop-hop”, “Əbunəsr Şirvani” və s. təxəllüslərlə, eləcə də təxəllüssləz dərc etdirdiyi əsərlərinin hamısına yüksək dəyər verərək bu yazıları ədəbiyyatımızın zinəti adlandırır.

“Açıq söz” qəzeti mətbuat aləmi ilə bağlı olan digər ziyalılar haqqında da vaxtaşırı məqalələr dərc edirdi. Qəzetdə Azərbaycanın tanınmış mətbuat və ədəbiyyat nümayəndələrindən olan Abdulla Sura həsr edilən məqalə bu qəbildəndir. Məqalədə A.Surun xatirəsinin anılmaması, yaddaşlardan silinməsi təəssüflə qeyd olunur. Bu hal müsəlman aləminin ənənəvi xəstəliyi, laqeydliyi kimi tənqid edilirdi.

“Açıq söz” Azərbaycanın tanınmış jurnalist və publisistlərilə yanaşı, ümumrusiya miqyasında fəaliyyət göstərən türk və müsəlman qələm sahiblərini də diqqət mərkəzində saxlayır, onlar haqqında xəbərlər, məqalələr dərc edərək dəyərli fikirlər irəli sürürdü. Bu qəbildən qəzetin bütün türk dünyasının sayğı duyduğu böyük mütəfəkkir, eyni zamanda jurnalist və publisist İsmayıl bəy Qaspralı haqqındakı mülahizələri diqqətəlayiqdir. Böyük fikir sahibinin vəfatının üçüncü ildönümünə həsr edilmiş “İsmayıl bəy Qasprinski” adlı yazı həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq daşdığı mənə və məzmun etibarilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə mərhumun ümumrusiya müsəlmanları və türklərinin həyatında oynadığı rola, onların savadlanması və maariflənməsi üçün gördüyü işlərə yüksək qiymət verilir.

Beləliklə, “Açıq söz” qəzetində dövrün tanınmış mətbuat və millət xadimləri haqqında dərc olunan yazılar ayrı-ayrı müəlliflərin qələminin məhsulu olsa da ümumilikdə, qəzetin siyasətini, onun mətbuata baxışını əks etdirən faktlardır.

II fəslin üçüncü paragrafı **“Dövrün mətbuat orqanları “Açıq söz” qəzetinin təhlil müstəvisində”** adlanır. “Açıq söz” qəzeti dövrünün tanınmış mətbuat xadimlərindən bəhs edən məqalələr, xəbərlər dərc etməklə yanaşı müasiri olduğu qəzet və jurnalları da diqqətdən kənar qoymur, onlar haqqında da vaxtaşırı həm reklam, həm informativ, həm də analitik tipli materiallar dərc edirdi.

“Açıq söz”də gedən reklam tipli materiallara misal olaraq qəzet müasiri olduğu mətbuat orqanlarının abunə kampaniyalarına böyük dəstək verir və onların geniş yayılmasına şərait yaradırdı. Qəzetdə davamlı olaraq Bakıda və Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində çıxan mü-

səlman-türk mətbuatı haqqında elanlar, ümumiyyətlə, dövrü mətbuat haqqında xəbərlərə, icmal yazılara, xülasələrə də rast gəlinirdi.

“Açıq söz”də vaxtaşırı olaraq dövrü mətbuatın qarşılaşdığı çətinliklər, senzura əngəli, cərimələnmələr, qəzetlərin bağlanması, həmçinin redaksiyalar daxilində baş verən bəzi narazılıqlar, mətbəə işçilərinin etirazları, qəzet və dərgilərin abunəçilərə vaxtında çatdırılmaması və s. problemlər barədə də materiallar verilirdi.

“Açıq söz”də dövrü mətbuat haqqında informativ xarakterli materiallarla yanaşı, ayrı-ayrı qəzet və jurnallardan bəhs edən analitik yazılar da işıq üzü görürdü. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə qəzetin 166-cı sayında (22 aprel 1916) dərc etdirdiyi iri həcmli məqaləsində “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun yaradıcıları haqqında çox yüksək fikirlər söyləyir, onu milli mətbuatımızın şah əsərlərindən biri kimi təqdir edir, jurnal ilə onun prototipi olan tarixi Molla Nəsrəddin arasında müəyyən paralellər aparır, jurnalın Xacə Nəsrəddin qədər məşhurlaşma bilməsini Azərbaycan türklərinin dühası, məzhəkədəki məharətləri ilə əlaqələndirirdi. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşr olunduğu dövrləri təhlil edir, onun fəaliyyətinin əsas mərhələsi kimi ilk dörd ili xüsusilə fərqləndirirdi.

“Açıq söz” Azərbaycan mətbuatı ilə yanaşı, qonşu xalqların mətbuatını da daim diqqət mərkəzində saxlayır, orada yerli oxuculara maraqlı ola biləcək məqalələri şərhlərlə birgə öz səhifələrində dərc edir, bəzən də ayrı-ayrı qəzetlər haqqında təhlili materiallar verirdi. O zaman dövrü nəşrlərdə “Gürcü mətbuatı”, “Erməni mətbuatı”, “Milli mətbuat” kimi daimi rubrikalar mövcud idi. Birinci və ikinci başlıq altında müvafiq olaraq gürcü və erməni mətbuatı barədə davamlı olaraq materiallar dərc olunurdusa, “Milli mətbuat” əsasən bütövlükdə Rusiya ərazisində çıxan türk-müsəlman qəzet-jurnallarının fəaliyyətini əhatə edirdi. XX əsrin əvvəllərində erməni və gürcü dilləri üzrə milli mətbuatımızda ixtisaslaşmış yazarlar vardı ki, bunların başında Mirzə Fətəli İsmixanov gəlirdi. İsmixanov demək olar ki, “Açıq söz”ün hər nömrəsində “Erməni mətbuatı” daimi rubrikası altında materiallar dərc etdirirdi. Müəllifin bu məsələ ilə bağlı fikirləri “Açıq söz”ün yürütdüyü siyasət ilə üst-üstə düşürdü. 16 hissədən ibarət olan bu yazılar ermənilərin XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə, həm də

günümüzdə qədər Azərbaycan və Şərqi Anadolu torpaqlarına olan ərazi iddialarına işıq salan dəyərli mənbədir. Məqalələrdə tarixin bütün məqamlarında dünyanın iri dövlətlərinin, xüsusən də Rusiyanın bu bölgələrdə fəal işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək üçün ermənilərdən istifadə etməsi, bütün bu proseslərin erməni kilsəsi vasitəsilə gerçəkləşdirilməsi, ermənilərin Qafqaza köçürülmələri, Osmanlı və İran ərazisində törətdikləri iğtişaşlar, qondarma “Dənizdən dənizə Ermənistan” planlarını həyata keçirmək üçün etdikləri canfəşanlıqlar və s. haqqında qiymətli məlumatlar vardır.

“Açıq söz”də qonşu xalqlarla yanaşı Rusiyanın türk-müsəlman mətbuatı da diqqət mərkəzində idi. “Bizim mətbuat” rubrikası da məhz bunun üçün nəzərdə tutulmuşdu. Burada imperiyanın digər şəhərlərində nəşr olunan türkdilli qəzet və jurnallardan materiallar dərc edilirdi. Ümumrusiya türk-müsəlman mətbuatının əsas qollarından birini tatar mətbuatı təşkil edirdi. Bu mətbuata Kazan, Orenburq, Uralsk, Həştərxan, Baxçasaray, Peterburq, Moskva kimi şəhərlərdə nəşr olunan “Ülfət”, “Söz”, “Vəqt”, “Qoyaş”, “İdil” və başqa qəzet və jurnallar daxil idi. Bu mətbuat orqanları türk xalqlarının birliyi, mədəni dəyərlərin tədqiqi, dövrün aktual ictimai-siyasi proseslərinə müdaxilə və s. məsələlərdə fəal mövqe tuturdular.

Dissertasiyanın III fəslində “**Açıq söz**” qəzetində **jurnalist sənətkarlığı məsələləri**” adlanır və üç paragrafdan ibarətdir.

III fəslin birinci paragrafı “**Jurnalistikanın prinsipləri “Açıq söz” qəzetinin təhlil predmetlərindən biri kimi**” adlanır. “Açıq söz” fəaliyyəti boyunca jurnalistikanın prinsiplərinin bir çoxuna əməl etməyi bacarmışdı. Düzdür, həmin prinsiplərin tam surətdə tətbiqi üçün mətbuatın azad olması, söz azadlığının bərqərar olması başlıca şərtlərdəndir. Lakin “Açıq söz”ün nəşr olunduğu dövrdə bu tip prinsipləri tam formada gözləmək çox çətin idi. Çünki qəzet müharibə illərində, çox ağır senzura şəraitində fəaliyyət göstərirdi. Bununla belə, redaksiya sözügedən prinsiplərə bacardıqca əməl etməyə səy göstərmiş və bunun böyük ölçüdə öhdəsindən gəlmişdi.

“Açıq söz” qəzetinin özünə böyük auditoriya toplaması təkcə fəaliyyətinin peşəkar təşkili, istedadlı və professional yazarlarının maraqlı əsərləri, mövzu rəngarəngliyi və orijinallığı, araşdırmaların çoxluğunda deyildi. Əsas səbəblərdən biri məhz aydın və dəqiq

prinsiplərinin olmasında idi. Qəzetin səhifələri “*ümuma faydalı olan*”, “*millət salamatlığına, vətən abadlığına*” xidmət etməyi hədəfləyən yazılar üçün hər zaman açıq idi. Bu şərtləri özü üçün prioritet hesab edən istənilən müəllif qəzet redaksiyası ilə asanlıqla əlaqə yaradıb öz fikirlərini oxucu auditoriyasına çatdırmaqda sərbəst idi.

“Açıq söz”də dərc olunan məqalə və xəbərlərdə hər zaman tərəfsizlik, qərəzsizlik və obyektivlik kimi prinsiplər rəhbər tutulurdu. Redaksiya hadisələri ədalətlə və vicdanla təsvir etmək, həmişə və hər yerdə doğru xəbər vermək prinsiplərini özü üçün əsas məqsədlərdən biri hesab edirdi. Qəzet beynəlxalq jurnalistika təcrübəsinə söykənərək, azad iradə mətbuat nəzəriyyəsi tələblərindən çıxış edir və mənbəyi məlum olmayan informasiyanı oxucuya təqdim etmirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluq etdiyi mətbu orqanların, xüsusilə də “Açıq söz”ün ümummillə qəzet səviyyəsinə yüksəlməsində, bütün mətbuat cəmiyyəsinin sevimlisinə çevrilməsində sözügedən prinsiplərin müstəsna rolu olmuşdu. Bu işdə əsas amil qəzetlərin müstəqil mətbu orqan kimi fəaliyyət göstərməsi idi. “Açıq söz” qəzeti müstəqil mətbu orqan olduğu üçün müstəqil siyasət yürüdür və bu cəhətinə görə oxucu kütləsinin rəğbətini qazanırdı.

“Açıq söz” fəaliyyəti müddətinə həqiqətən də açıq sözün ünvanı olduğunu təsdiqləyə bilmişdi. Qəzet həm özü cəmiyyəti maraqlandıran məsələləri açıq şəkildə, senzuranın imkan verdiyi qədər, bəyan edir, həm də söz demək istəyən həmvətənlərinə səhifələrində bu şansı yaradırdı. Başqa sözlə, plüralizm prinsipinə hörmət edən “Açıq söz”ün səhifələri cəmiyyətin bütün üzvlərinə açıq idi. Qəzetin səhifələrində ünvanına iradlar deyilən şəxslərə bu iradlara cavab vermək imkanı yaradılırdı. Hətta redaksiyanın mövqeyi ilə üst-üstə düşməyən yazılar belə dərc olunur, altında “İdarədən” qeydi ilə ona münasibət bildirilirdi.

“Açıq söz” qəzeti nəşrə başladığı ilk gündən sonuncu nömrəsinə qədər mütərəqqi bir yol təqib elədi, özü üçün müəyyənləşdirdiyi prinsipləri qorumağa səy göstərdi. Prinsipiallığı əsas şərt kimi qəbul edən qəzet redaksiyası dövrün həm inzibati, həm də iqtisadi cətinliklərinə baxmayaraq mövqeyini sona qədər dəyişmədi.

III fəslin ikinci paragrafı “**Mətbuatın ictimai rolu və vəzifələri barədə qəzetin mövqeyi**” adlanır. Milli mətbuatımız

bütün dövrlərdə “xalqın milli nümayəndəliyi”ni öhdəsinə götürüb şərfəflə, ləyaqətlə bu vəzifəni yerinə yetirmişdi. M.Ə.Rəsulzadənin redaktoru və nəşiri olduğu dövrü nəşrlər də bu işdə fəallığı ilə seçilirdi. Qəzetin digər aparıcı jurnalist və publisistləri də müxtəlif məqalələrdə mətbuatın ictimai rolu və vəzifələri barədə dəyərli fikirlər, mülahizələr irəli sürmüşlər. Bu mənada Ö.F.Nemanzadənin fikirləri olduqca əhəmiyyətlidir. “*Mətbuatı olmayan millətin dili yoxdur, dili olmayanın da mövcudluğu yoxdur*”¹⁷ söyləyən publisist öz dövründə məşhur olan “dildə, fikirdə, işdə birlik” (İ.Qasparlı) ideyasına mühüm əhəmiyyət verir, publisistik yazılarında onun reallaşmasına səy göstərirdi. Bu işdə mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirən ədib “Fürsət az, ehtiyac böyük” məqaləsində ruhani idarələrinin xalqın və müharibədən zərər görmüşlərin xeyrinə ianə kampaniyası aparmasını təşviq edən mətbuat haqqında danışır, onun fəaliyyətini müsbət qiymətləndirirdi¹⁸. Ö.F.Nemanzadə mətbuat və jurnalistikanın ümumi elmi-nəzəri prinsiplərini, praktik əhəmiyyətini, ictimai-mədəni vəzifələrini qeyd edərək qəzetin həm də təbliğat və təşviqat roluna üstünlük verir, onun fikir mübadiləsi, müzakirəsi və mübahisəsi üçün ən etibarlı bir vasitə olduğuna diqqət yönəldirdi. O, mətbuatı sadəcə gerçəkliyin aynası deyil, həm də ictimai fikrin tribunası hesab edir, onu ictimai müzakirələrə meydan açan ən mühüm vasitə kimi qiymətləndirirdi.

Ö.F.Nemanzadə Azərbaycan xalqının müstəmləkə şəraitində haqsız və hüquqsuz yaşamasını, dövlətsiz, maarifsiz olmasını və s. dönə-dönə xatırladır, bu və buna oxşar məsələlərin mətbuatda müzakirə obyektinə çevrilməsini tələb edirdi. Qəzetin digər müəllifləri, o cümlədən Y.V.Çəmənşəminli, H.Mirzəcəmalov və digərləri də vaxtaşırı mətbuatın rolu, vəzifələri barədə işıqlı fikirlər irəli sürürdülər.

“Açıq söz” qəzetini digər mətbu orqanlardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri ictimai-siyasi həyatda, ədəbi-mədəni mühitdə isla-

¹⁷ <http://www.kaspi.az/az/metbuat-tariximizin-ilk-tedqiqatcilari>

¹⁸Məmmədova, R. Mətbuatın ictimai rolu və vəzifələri “Açıq söz” qəzeti səhifələrində // – Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin Aktual Problemləri, – 2019, – s. 189-196.

hatlara fəal surətdə dəstək verməsi idi. Açıqsözçülərin bu fəaliyyətini müasir cəmiyyət quruculuğunun tərkib hissəsi kimi də qiymətləndirmək olar. Qəzetin səhifələrində gənc jurnalist və yazıçıların hazırlanmasına, ictimai tədbirlərin, xeyriyyəçilik aksiyalarının keçirilməsinə, habelə çoxsaylı disput, müzakirə, konfrans, müsamirə və s. haqqında informasiyaların yer ayrılması məhz bu məqsədə xidmət edirdi.

“Açıq söz”də siyasi maarifləndirmə ümumi maarifçilik xəttinin əsasını təşkil edirdi. Qəzet cəmiyyətin siyasi cəhətdən kamilləşməsinə də böyük önəm verirdi. Baş vermiş inqilabdan sonra yaranan əlverişli vəziyyəti düzgün qiymətləndirən redaksiya xalq kütlələrinin inqilabi ruhunu yüksəltmək üçün fəaliyyət spektrini genişləndirmişdi. Bu sahədə onun aparıcı müəlliflərinin yazdığı məqalələr bir məktəb rolunu oynayırdı. Təsadüfi deyil ki, qəzet səhifələrində monarxist rejimdən demokratik cəmiyyətə keçidi əsaslandıran publisistik yazılara, ədəbi-bədii materiallara tez-tez yer verilməsi bu təmayülün təzahürü idi. Bu mövzularda M.Ə.Rəsulzadə, Ö.F.Nemanzadə, X.İbrahim və digər müəlliflər məqalə və analitik yazılarla çıxış edirdilər.

“Açıq söz”çülər müsəlmanları verilən və veriləcək azadlıqlardan maksimum yararlanmaqla “insan kimi” yaşayıb, mədəni millətlər, xalqlar arasına çıxmağa səsləyirdi. Qəzətdə müxtəlif müəlliflərin məqalələrində artıq birlik, bərabərlik zamanını gəldiyi, məzhəb, silk fərqi gözləmədən bir yumruq kimi birləşmənin zəruriliyi vurğulanır, bu işdə təşkilatlanmanın vacibliyi önə sürülürdü.

“Açıq söz”də jurnalistikanın ictimai rolu və vəzifələri, funksiyaları barədə həm qiymətli nəzəri fikirlər irəli sürülür, həm də qəzet özü bu fikirləri nəzəriyyədən praktikaya keçirməyə çalışırdı. Qəzetin komplekti ilə tanışlıq zamanı burada məlumatlandırma, maarifləndirmə, integrativ, əyləndirmə funksiyalarına daha çox diqqət ayrıldığına şahidi oluruq.

III fəslin üçüncü paragrafı **“Söz və mətbuat azadlığının jurnalist sənətkarlığına təsiri”** adlanır. M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetində yazdığı məqalələrində söz, mətbuat azadlığından danışarkən onu jurnalist sənətkarlığının mühüm amillərindən biri kimi səciyyələndirir, mətbuatın azad olmamasını zülmün, təcavüzün yayılmasına səbəbiyyət verən başlıca faktorlardan hesab edirdi. Mətbuat azadlığını insan azadlığının əsas sütunu sayan M.Ə.Rəsulzadə ona əl

qaldırmağı insan azadlığına təcavüz kimi qiymətləndirirdi. Mətbuatı sıxışdırıb yalnız bir *“elan və rəqəsinə döndərməkdən nə səltənət, nə də millət üçün bir fayda”*¹⁹ əldə olunacağına diqqət yönəldən M.Ə.Rəsulzadə onu *“qaranlıq və avamlıqda qalan xalqımızın işıqlanıb zamanın tərəqqisi ilə münasib bir yaşayışa”* nail olması üçün ən böyük vasitələrdən hesab edirdi. O, sosial tərəqqinin yalnız millətlərin deyil, həm də hökumətin və dövlətin mənafeyi baxımından da sərfəli olduğunu iddia edir, bu işdə mətbuata azadlıq verilməsinin vacibliyini diqqətə çatdırmağa çalışırdı. Bunlarla yanaşı söz və mətbuat azadlığından bəhs edərkən müəllif onun *“yazı anarşisi”* kimi başa düşülməsinə qarşı çıxırdı. Yəni azad söz, azad mətbuat yalnız millətlərin mədəni tərəqqisinə xidmət etməli, anarxiyaya gətirib çıxarmamalı idi. *“Yeni daxiliyyə vəzir”* adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazırdı: *“Mətbuatı azad buraxmaq demək bir yazı anarşisinə meydan vermək demək deyildir. Mətbuat yazır. Qanunun kəndisinə vermiş olduğu səlahiyyətindən çıxarsa, cəzasını görər”*.²⁰ Yəni sözün yaradıcı, birləşdirici gücü ilə yanaşı, dağıdıcı gücünün də olduğunu təsdiq edirdi. Ona görə də mətbuata azadlıq istəməklə bərabər, həmin azadlıqdan sui-istifadə etmənin də yolverilməz olduğunu qeyd edirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin dəyərli fikirlərinə onun qələm dostları və həmkarları da qoşulur, bu cəhətdən onlar *“Açıq söz”*də vahid və güclü komanda şəklində fəaliyyət göstərirdilər. Qəzetin redaktoru kimi onlar da söz, mətbuat azadlığı haqqında diqqətçəkici mülahizələr səsləndirir, onu jurnalist sənətkarlığının əsas faktoru kimi qeyd edirdilər. Y.V.Çəmənəminli də mətbuat azadlığını insan azadlığının tərkib hissəsi kimi xarakterizə edirdi. Bu qəbildən onun irihəcmli *“Hürriyyət”* məqaləsi fikirlərimizi təsdiq edir. Məqalədə insan azadlıqlarından bəhs edilərkən ilk sırada mətbuat azadlığı məsələsinə də toxunulur, onun cəmiyyətin mədəni inkişafında oynadığı müstəsna rolu təqdir edilirdi. Müəllif bu işdə sensor komitələrinin oynadığı *“rola”* ehyam vuraraq ümumilikdə senzuranın milli-mədəni inkişafı-

¹⁹Məmmədova, R. Freedom of speech and press in the *“Acıq soz”* newspaper / - Hungary: İKSAD International congress on social sciences-VI, Szechenyi Istvan University, - 2021,- s. 424-428.

²⁰ Rəsulzadə, M.Ə. Əsərləri (1915-1916) : [5 cildə] / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Təhsil, – c. 3. – 2014. – s. 184.

mızın önünü kəsən əsaslı problemlərdən biri kimi qiymətləndirirdi. Publisist söz azadlığını ən uca, ən qüvvətli məqam kimi qiymətləndirir, onu ümumi hüriyyəti şərtləndirən vasitə kimi səciyyələndirirdi.

“Açıq söz” qəzetinin söz, mətbuat və ifadə azadlığının bərqərar olması uğrunda ardıcıl mübarizə aparır, onu tərəqqinin əsas amili hesab edirdi. Məhz bu mübarizə nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunmasından sonra söz və mətbuat xadimlərinin uzun illərdən bəri həsrətində olduqları bir sıra azadlıqlar kimi, söz və mətbuat azadlığının təminatı ilə bağlı bir sıra addımlar atıldı.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat zamanı irəli sürülmüş müddəa və tezislər ümumiləşdirilmişdir.

“Açıq söz” qəzeti istər Azərbaycan milli mətbuatı, istərsə də ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni fikir tarixində özünəməxsus çəkisi olan qəzetlərdən biridir. Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycanda və ümumilikdə, çar Rusiyasında baş vermiş ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni proseslərə düzgün qiymət verə bilmək üçün “Açıq söz” mühüm mənbə rolunu oynayır. Apardığımız araşdırma belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, qəzetin fəaliyyəti ictimai şüur, milli gerçəklik və ədəbi düşüncədə reformist-isləhatçı, istiqlalçılıqçı yönü ilə səciyyələnir. “Açıq söz” XX əsrin əvvəllərində formalaşmış milli-ictimai məfkurənin, ədəbi-bədii düşüncənin yeniləşməsinə, möhkəmlənməsinə köklü təsir göstərmişdir. “Açıq söz”ün mətbuat və ictimai-fikir tariximizdə ən böyük xidmətlərindən biri də “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şüarını siyasi müstəviyə qaldırması, həmçinin milli-mədəni və milli-məhəlli muxtariyyət, nəhayət milli istiqlal, müstəqillik uğrunda fəal mübarizə aparmasıdır.

Beləliklə, Azərbaycan milli mətbuatı və ictimai-siyasi fikir tarixində xüsusi rolu və mövqeyi olan gündəlik “Açıq söz” qəzeti gələcəkdə, yuxarıda sadaladığımız təkliflər də nəzərə alınmaqla daha geniş və daha intensiv şəkildə araşdırılmalı, gələcək nəsillərə çatdırılmalıdır.

Dissertasiya materialları üzrə aşağıdakı elmi əsərlər çap edilmişdir:

1. “Açıq söz”ün nəşr tarixi və fəaliyyəti // – Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, – 2014. № 4(92), – s. 295-297.

2. A.Səhhətin “Açıq söz” qəzetinə Şamaxıdan müxbir məktubları // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, – 2015. № 2, – s. 43-51.

3. Ö.F.Nemanzadə “Açıq söz”qəzeti redaksiyasında // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, – 2015. № 3, – s. 214-220.

4. Hüseyin Cavid “Açıq söz” qəzeti redaksiyasında // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015. № 1, – s. 489-497.

5. Y.V.Çəmənzəminlinin “Açıq söz”ə Kiyevdən məktubları // – Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri, – 2016. № 4, – s. 164-170.

6. M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetində // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 24-25 oktyabr, – 2017, – s. 140-141.

7. M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetinin baş redaktor və aparıcı jurnalisti kimi // – Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin Aktual Problemləri, – 2017. № 4, – s. 365-369.

8. Вопросы просвещения в газете «Ачыг сёз» («Свободное слово») // – Алматы: Хабаршы Вестник, серия «Филологические науки», – 2018. № 2(64), s. 170-175.

9. Принципы журналистики в газете «Ачыг сёз» (Свободное слово) // – Одесса: Наковий Вісник Міжнародного Гуманитарного Університету, серія Філологія, –2018. Випуск 37, том 3, – s. 147-150.

10. Mətbuatın ictimai rolu və vəzifələri “Açıq söz” qəzeti səhifələrində // – Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin Aktual Problemləri, – 2019, – s. 189-196.

11. О принципах журналистики на страницах газеты «Открытое слово» // Advances in science and technology, XXI Международная научно-практическая конференция, –Москва: – 15 iyun, – 2019, – s. 169-171.

12. Freedom of speech and press in the “Achig soz” newspaper //
- Hungary: IKSAD International congress on social sciences-
VI, Szechenyi Istvan University, - 2021,- s. 424-428.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ _2022-ci il tarixində saat _____ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən BED 1.27 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi ,31

Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Ali Attestasiya Komissiyasının (aak.gov.az) və AMEA Folklor İnstitutunun (folklor.az) rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 17.03.2022

Kağızın formatı: 60x84 16 \¹

Həcm: 46568 işarə

Tiraj: 100